

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК: 821.162.1(477):001.8

Семен Абрамович
доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
слов'янської філології та загального мовознавства
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)
e-mail: tamtuz@bigmir.net
ORCID: 0000-0002-7307-9106

ПОЛЬСЬКЕ ПИСЬМЕННИЦТВО УКРАЇНИ У ФОРМАТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ (ДО ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ВИВЧЕННЯ)

У статті поставлено проблему вивчення феномену польського письменництва України як духовно-го анклав, незалежного від зміни геополітичних маркувань, який водночас перебуває в безперестанному плідному діалозі з українською й зарубіжними культурами, і це потребує вибору адекватної методології вивчення явища.

Ключові слова: національна ідентичність, література, письменницький анклав, методологія.

Abramovich Semen. Polish Writers of Ukraine in the format of National Identification (to the problem of the methodology studied)

The article deals with the problem of studying the phenomenon of Polish literature of Ukraine as a spiritual enclave, independent of changes in geopolitical markings. The aim of this study is a detailed analysis of theoretical and practical significance this situation. The main idea of the articles is the presentation the Polish literature of Ukraine as national self-sufficient phenomenon and at the same time simultaneously in an ongoing fruitful dialogue with Ukrainian and Russian cultures, which requires the selection of an adequate methodology for studying the phenomenon. The article presents numerous examples of creativity of Polish classics and contemporary writers, whose life was connected with Ukraine, which prove that the closest acquaintance with Ukrainian and its problems determined the objective and benevolent position of the author (Sh. Zimorovich, Slovatsky, Krashevsky, Ivashkevich, etc.), while the absence of such contact provoked hostility and bias (Senkevich). Here, hermeneutic methodology, comparative studies and ritual-mythological method are presented as particularly effective, which in total allow a panoramic approach to the object of study to be realized and presented quite systematically at the levels of the individual author's intention, the embodiment of the depths of folk psychology, as well as in the context of the literary process). This article reports the results of the phenomenon of functioning within the geographical boundaries of present-day Polish literature of Ukraine as monolithic, spiritually consolidated and independent from the change of geopolitical markings of the writer's enclave, which, wholly preserving linguistic identity, national axiology and artistic tradition, is at the same time in a continually transcendental and fruitful Ukrainian valuable. Therefore, phenomenon of functioning within the present-day Ukraine of this writer's enclave is very interesting for us today. This enclave is a spiritually consolidated, independent from the change of geopolitical markings. It is, at the same time, a lively dialogue with the Polish world and Ukrainian life.

Key words: national identity, literature, writer's enclave, methodology.

Поняття «польське письменництво України» начебто не потребує коментарів, але при цьому терміном «національна література» часто користуються для позначення літератури національних меншин – на відміну від літератури титульної нації. Формально польська література на цій території і є літературою «національної меншини». У царській Росії, яка взяла курс на русифікацію «Царства Польського», польська культура утискувалася, хоча, в порівнянні з українською, перебувала *tacito consensu* в досить поважному статусі. Але чи можна назвати ту частину Польщі «колонією» Росії? Ще більш цікаво виходить після декоративного означення України в складі СРСР як «окремої держави» й в добу набуття нею незалежності. Але й під російським імперським тиском, й під радянською диктатурою, польська спільнота України не почувала себе «колонізованою». У романі Б. Пруса «Лялька» ситуацію сигніфіковано лише однією деталлю: поляки тут розраховуються «в рублях»; все інше – релігія, мова, культура, звичаї – залишилися непорушно польськими.

Звичайно, про ці речі вже багато чого написано. Адже українська полоністика, починаючи від І. Франка, – це імена, які не потребують коментарів; Г. Вервес, Р. Радишевський, С. Баженова, В. Єршов, М. Козловець, Н. Бедзир, Л. Петрухіна та числ. ін. Але водночас зауважу, що, попри зусилля цих талановитих людей, вивчення польсько-українських взаємин штучно гальмувалося марксистсько-ленінською методологією. При цьому небажані ракурси старанно затушовувалися. Так, католицизм треба було подавати як ворожу польському народові, «феодалну» ідеологію, хоча навіть літературу Віку Просвітництва в Польщі було створено виключно єзуїтами й піарами, Агресивно й нав'язливо перебільшувалося явище впливу російської літератури на польську. Про історичні негаразди в польсько-українських взаєминах і відповідні літературні рефлексії не прийнято було зайвий раз згадувати, як, наприклад, про роман Сенкевича «Вогнем і мечем». Зате у майбутньому прогнозувався небувалий розквіт «братніх соціалістичних літератур», що нашаровувалося на відчуття процесу реальної глобалізації. Тим не менш, «...попри популярну серед ідеологів глобалізму тезу про політичну "смерть" національних держав і взагалі розмивання та деактуалізацію етнічного, значущість поділу світу саме за цим критерієм залишається незаперечним фактом» [Козловець 2009, с. 7].

З погляду вибору методології вивчення, питання про польську літературу на теренах сьогоденної України залишається доволі невизначеним, бо взаємини польського та українського письменництва – річ не проста. Як підмітив Г. Грабович, «пам'ять про спільну польсько-українську вітчизну» існувала й у XX столітті, а «роз'єднання двох культур було зумовлене політичним декретом <...> Ідея національної літератури, "польської літератури" й "української літератури", в певному сенсі є історіографічною формулою, що здатна спричинити затемнення реальної системи й організації літератури в даний історичний момент, і, зокрема, – зв'язку цієї літератури з іншими літературними системами. Можна довести, скажімо, що в XVII ст. зв'язок української літератури з польською не був зв'язком двох самобутніх літератур, а швидше – рівнів літературного вислову, визначеними мовою <...> одні послуговувалися латиною, інші польською мовою, ще інші – українською <...> В діяхронному плані все доволі очевидне: йдеться про процес зростання свідомості, відокремлення і, врешті-решт, – своєрідного вирівнювання (якби Польща була включена до Союзу, рівність могла б бути значно більшою)» [Грабович 1997, с. 168–169].

Та при цьому польська література не набуває колоніального статусу «літератури національної меншини», а продовжує залишатися повноправною частиною великої літератури польського народу й живе його інтересами. Зокрема значну увагу питанню про самосвідомість «українських поляків» в радянські часи приділено в монографії Б. Янушкевич, яка приходить до висновку, що тут слід уживати поняття «діаспора» [Янушкевич 2018, с. 15–20]. Це не означає, що поляки, чи то в Російській імперії, чи то в кордонах України, почувалися начебто в резервації. Як завжди буває, контакти з оточенням лише збагачують. Пригадаймо глибину й драматизм бриніння української теми в Ю. Словацького, роман Т. Єжа «Василь Голуб», у якому мусувалася думка про спільне «золоте минуле» поляків та українців, «українську школу» в лоні польського романтизму, повісті Ю. І. Крашевського 40-х рр., сповнені сердечної приязні до українського кріпака, насиченість українськими мотивами творчості Я. Івашкевича, народженого у Києві тощо. Й застосування методології колоніальних студій тут зовсім недоречне.

Зате плідним має стати використання, поряд з компаративістичним підходом (зокрема імагологією), герменевтичного методу, так само, як й інтерпретація архетипів «колективного підсвідомого», що дає можливість поглиблення та розширення панорами явища.

Компаративістична методологія дозволяє відчути й сприйняття поляків українцями та навпаки, і явища впливу та типології, і «кровообіг» європейського літературного процесу в цілому. Так, згадана серія повістей Ю. І. Крашевського присвячена життю українського села дореформених часів. Фактично автор був польським поміщиком, але ось, придбавши у 1840 р. с. Городець, Крашевський звільняє селян від усяких передбачених законом повинностей, а ставши у Житомирі членом губернського комітету для поліпшення побуту селян, виступає за звільнення останніх від кріпацтва. Це була пекуча проблема. На початку століття кріпацтво скасував на території Герцогства Варшавського Наполеон. Але, оскільки після Віденського Конгресу більша частина Герцогства була приєднана до Росії, то кріпацтво тут, зокрема у Правобережній Україні, трималося до 1861 року. Специфіка ситуації полягала в тому, що переважно кріпаками тут були українці, а панами – поляки. І співчуття українському простолюдові у Крашевського поєднується з гострою критикою власного класу, польського панства, яке повною мірою користується вигодами утримуваного в Росії кріпосного права. Це «Історія Савки», «Уляна», вже згаданий нами «Остап Бондарчук», «Будник» «Хата за селом» й деякі інші твори. Зокрема підкреслено не лише бездушність закоренилих у своїй пихатості старших аристократів, а й зіпсованість молодого покоління, яке не бачить в кріпакові людини. Такий пан Тадеуш в «Уляні», який в силу своєї черствості й вередливості не здатний відповісти на живе почуття молодий-кріпачки; пор. у Марка Вовчка: «таке молоде і таке немилосердне»; «Панночка, чи глянула на нас, чи ні, простягла дві пучечки поцілувати» («Інститутка»). При цьому якщо в повісті «Остап Бондарчук» центр

уваги перенесено на психологічну колізію – вихований як панич «Євстафій» не сприймається польським аристократичним середовищем в якості «свого», – то в таких творах, як «Історія Савки» та «Уляна» ще й показується наростання народного гніву, що типологічно близьке до написаних сучасником Крашевського Шевченком «стихам на малороссийском языке самого возмутительного содержания» (слова жандарма Орлова): «А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру – / Та й заходиться вже будить». Щоправда, й підпал панського маєтку чоловіком Уляни, й розправа Савки над дружиною й паничем, – це усе ж таки не соціальний катаклізм і не романтизоване вбивство Гонтою власних дітей-католиків, а вибух побутових ревностей. Але вже лише те, що кріпак наважується на такий варіант непокори, примушує згадати, що Крашевський менш ніж десять років тому за протиурядову діяльність потерпав від російської влади. Особливо популярною стала повість Крашевського «Уляна», перекладена кількома європейськими мовами й видана 11 разів. Однак читачів приваблювала не лише колізія трагічного кохання: тут подано детальний етнографічний опис поліського краю. Автор спирається переважно не на мімесис, а на дієгезис, оповідаючи про нужденний побут поліщуків в «репортерському», публіцистичному стилі, який нагадує соціально орієнтовану журналістику тієї епохи: «*Widzieliśmy już dwór, który dla kmiecia reprezentuje władzę i zwierzchność, cerkiew, skarbnicę niebieskich przyszłego żywota nadziei: zostaje karczmą, miejsce uciechy codzienną. Wszystkim tym trzem wkoło siebie ustawionym ogniskom, wieśniak musi dać z siebie życie, musi odpracować, odpłacić za opiekę panu, za nadzieję księdzu, za uciechy arendarzowi; wszyscy trzej żyją z niego, ale i on bez nich żyćby nie potrafił*» [Kraszewski 1855, s. 4]. Не Крашевський винайшов цей стиль: він виник у російському культурному просторі 40-х рр. XIX ст. в рамках популярного тоді жанру «фізіологічного нарису», й ґрунтовно прижився. Панас Мирний й через 30 років зберігає подібний кут зору й «репортерську» інтонацію: «*Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі – тік; за током – огорог; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, – видно, біля неї ходили хазяїнські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані-хрещаті*» [Панас Мирний 1954, с. 35].

По-друге, про застосування до ситуації герменевтичного методу. Зауважу для початку, що мені не здається правильним шляхом інтерпретація тексту як перестворення його сенсу заново. Після Гадамера, на жаль, дослідник усе частіше «блискуче інтерпретує», залишаючи в тіні самого письменника. Так, це робить сприйняття творчості діалогом; критик має право на своє слово, інакше порушується принцип зворотного зв'язку. Але абсолютизація критичних апроксимацій, цього «королівства кривих дзеркал», не може привабити того, хто любить літературу, а не себе в літературі. Усе ж таки на першому місці має стояти аналіз власне митецької концепції.

Візьмемо, скажімо, такий твір Ю. Словацького, як «*Słowiański papież*». Я обмежуся начерком, як кажуть в герменевтиці, передрозуміння. Словацький, в силу того, що народився й вчився в українському краї, багато мандрував по ньому, був пов'язаний з українством та його долею як мало хто з польських літераторів¹, що, безумовно, спонукало його до осмислення історичної долі слов'ян. Поет у 1848 році, коли про представника слов'янства на папському троні й гадки не могло бути, прогнозує появу в майбутньому великого папи-слов'янина, який оновить світ. Про те, що Словацький «*urodził się poetą, a zmarł prorokiem*», давно говорять у Польщі, де згаданий вірш, покладений на музику Єжи Цембринського, природно перетворився на урочистий гімн. Сам Словацький, здається, вірив у профетичну силу поезії:

*Bo nie prędeż to będzie, aż się to wszystko stanie,
Co w poety ogniło się słowie...*

(«Prorocstwo»)

Романтизм, зрікаючись просвітницького раціоналізму, звертався до містичних концепцій. І тут Словацькому належить особливе місце, що, стало зрозумілим лише в епоху «Молодої Польщі». Так, Антоній Ланге вважав, що визволення Польщі прогнозувала не творчість Міцкевича, а такі речі, як «*Król Ducha*» Словацького [Lange 1979, с. 20]. Водночас вірш Словацького – це й «прометеїстичний міф», характерний для свідомості Нового часу:

*On rozda miłość, jak dziś mocarze
Rozdają broń,
Sakramentalną moc on pokaże,
Świat wziąwszy w dłoń.*

¹ Справа дійшла до того, що, як писав Г. Вервес (дещо, може, й передаючи куті меду), «Словацький одним з перших у польській літературі показав Коліївщину як справедливую боротьбу українського народу за соціальні й національні права («Срібний сон Саломеї», 1843)...» [Вервес].

Але в даному випадку цей міф, на відміну від більш масштабних утопій епохи Модерну, таки реалізувався, або, як каже в есеї «Український патріотизм Юліуша Словацького» не зв'язаний рамками наукового мислення Д. Павличко, пророцтво поета збулося. Проблемою однак залишається, чи був цей вірш буквально пророцтвом щодо понтифікату Івана Павла II, чи він, може, просто активно вплинув на кардинала С. Вишинського та самого Кароля Войтилу, що брали участь у жовтневому конклаві 1978 р., який обрав Войтилу папою; свідоцтв такого роду немає (принаймні, мені вони невідомі) і вони навряд чи вже з'являться². Отож залишається констатувати факт поетичного пророцтва, яке збулося, або ж відкласти літературознавчий інструментарій і звернутися до теологічної інтерпретації явищ профетизму.

І, нарешті, про можливості міфопоетики (або ж ритуально-міфологічних досліджень), яка допомагає усвідомити глибинні смисли літературно-художнього твору, висхідні до національних архетипів «колективного несвідомого». Візьмемо для прикладу фрагмент пісні-ідилії III. Зиморовича з циклу «Roksolanki, to jest ruskie panny» (1629). Це написаний з нагоди 4-го весілля старшого брата поета цикл, в якому чергуються хори русинських (українських) юнаків та дівчат. Віддано належну шану нареченій та її цнотам, і це справляє враження щирого захоплення українською фольклорною стихією:

*Wstyd wrodzony rumianym okryty szkarlate
i niewinność panieńskim ozdobiona kwiatem,
pobożność nie zmyślona, skromność trzeźwa z miarą,
miłość poprzysiężona raz jednemu z wiarą,
przystojność w obyczajach, pojęzyczenie pokorne,
przy urodzie wysokiej postępekki wyborne.*

Елементи фольклорної української лірики переплітаються тут з традицією модної тоді музичної пасторалі, у якій ідилічно зображувалося життя пастухів і пастушок на лоні природи. Але юний автор-львів'янин, що належав до спольщеного вірменського роду, при всій легкості свого стилю, менш за все був безпосереднім співцем принад життя. У його творі присутні й елементи біблійної «Пісні над піснями», яка теж є за базовою структурою весільними хорами, що віншували колись давньоізраїльських «князя та княгиню» – Соломона та Суламиту, але в юдаїстсько-християнській традиції переосмислені в суто духовному ключі. Сьогоднішній православний богослов, досліджуючи «Пісню над піснями», пише: «Тільки кохання благовістить особистісне безсмертя; екс-таз, тобто вихід-за-межі, за межі можливостей єства; черпання буття через спілкування з коханим» [Яннарас 2003, с. 42]. Це може видатися надуманою колізією, але в архаїчні часи синкретичне дійство обов'язково включало ритуальні моменти типу смерті й воскресіння героя; по-друге, виявляється, що молодий поет, котрий вів життя звичайного хлопця і, скажімо, запросто міг побитися з кимось на львівському цвинтарі, насправді напружено розмірковував над філософією платонізму з її прагненням «розрідження матерії» та осягнення прихованих силових ліній світоустрою [Stepień 1996, s. 19–38]. Очевидно, що цей юнак був чутливий до грані, за якою починається метафізичне: Шимон Зиморович помер через 4 місяці після шлюбу брата у віці всього лише 20 років. І характерно, що саме в українській фольклорній стихії він знайшов, поруч з чистою й невинною еротикою, той потужний опір владі смерті, який дає православна культурна традиція.

Що тут є точкою відліку? Вірменське походження Шимоновича? Польська мова, яка природно плине з його вуст? Цнотливий фольклор львівського православного русинства (до Берестейської унії – ще цілих 67 років)? І усе це – незаперечне явище саме польської літератури.

Ритуально-міфологічний підхід переконливо свідчить, що національна література значною мірою складається з нашарувань колективного несвідомого різних етносів, але при цьому треба врахувати, що оту «несвідомість» письменницька інтерпретація долає на рівні осмислення не стільки фольклорної, скільки потужної літературної традиції. Деякі сьогодинні дослідники заперечують існування в Середньовіччі народної культури, опозиційної щодо культури верхів, оскільки при реальному заглибленні в тодішню європейську масову свідомість тут виявляються хіба що розрізнені, більш-менш древні, фрагменти «вченої культури» [Ле Гофф 2001, с. 6]. Інтегрувати «колективне несвідоме» народів, що входили тоді до Речі Посполитої, можна було лише на ґрунті Біблії, яка давно втратила єврейський етнічний характер і стала базою для космополітичного християнства. Саме на спільності християнського світогляду значною мірою трималося співіснування двох народів у одній державі від часів Казимира Великого, який приєднав до Польщі київські землі; зводити усе до воєнного примусу або політико-економічних розрахунків залишимо марксистам, яким властиво наділяти людей минулого власною психологією.

² Варіант впливу вірша Словацького на З. Бжезінського, якому в Москві приписували роль головного ініціатора обрання Кароля Войтили на римського понтифікат, ми не розглядаємо. Та й в Івана Павла II, здається, були ще більш вагомні підстави вірити у своє покликання, ніж вірш Словацького: він робив натяки на те, що папство йому обіцяла сама Матір Божа.

Отож усі наші нинішні розмови про національний характер літератури та роль титульної нації зумовлені відцентровими тенденціями в культурі 2-ї пол. XIX – першої чверті XXI століття, але ситуація мусить коригуватися тим, що ми поки що не остаточно зійшли з орбіти християнської культури. Утім для сучасного секуляризованого суспільства це непроста проблема. Так, останнім часом багато говориться, що повинна бути національною американська література; але очевидно, як складно це обґрунтувати. Характерні й пошуки «національної ідеї» в Росії, де прагнуть підпорядкувати православним «скрепам» й вільнодумних, і 20 млн мусульман. І в Україні зустрічаються спроби однозначно поставити сучасну вільну творчість на фундамент язичництва або християнства.

Тому феномен функціонування в межах нинішньої України духовно консолідованого, незалежного від зміни геополітичних маркувань, письменницького анклаву, який, зберігаючи мовно-національну ідентичність й пошану до традиційних цінностей, водночас перебуває в живому діалозі зі світовою та українською культурою й не цурається сміливих новацій, для нас сьогодні надзвичайно цікавий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович, С. Д. (1978). Концепция славянства в стихотворении А. Блока «Скифы» и поэме Я. Ивашкевича «Азиаты». [У:] *Очерки по истории славянских литературных связей*. Львов, с. 201–119.
2. Вервес, Г. *Лірика Юліуша Словацького*. URL: mjsk.te.ua/pl/slowacki-w-ukrainie/90-liruka-ylusha-slovackogo].
3. Грабович, Г. (1997). Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи [У:] Грабович Г. *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. Київ, 608 с.
4. Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. Житомир, 558 с.
5. Ле Гофф, Ж. (2001). *Средневековый мир воображаемого*. Москва, 440 с.
6. Панас Мирний. (1954). *Твори у 5 тт.* Т. 2. Київ, 335 с.
7. Яннарас, Х. (2003). *Варіації на тему «Пісні пісень»*. Київ, 131 с.
8. Iwaszkiewicz, J. (1970). *Azjaci* [В:] *Twórczość*, № 7/8, s. 7–12.
9. Januszkiewicz, B. (2018). *Polacy Czernihowszczyzny. Historia i współczesność*. Przemyśl, 2018, 208 s.
10. Kraszewski, J. I. (1855). *Ułana. Powieść poleska*. Petersburg i Mohylew, 204 s.
11. Lange, A. (1979). *Rozmyślenia i inne wiersze*. Warszawa, 255 s.
12. Stępień, P. (1996). «Amarant» znaczy «nie więdnący». Tajemnice neoplatonickiej architektury «Roksolanek» Szymona Zimorowica [У:] *Pamiętnik Literacki*, z. 1, s. 19–38.

УДК 821.161.1.–3.09

Ірина Голубишко
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
германських мов і зарубіжної літератури
Каменець-Подольського національного університету
імені Івана Огієнка (Каменець-Подольський, Україна)
e-mail: goludishko60@gmail.com
ORCID: 0000 – 0002 – 0046 – 4089

ЗЕРКАЛО И МОТИВ ЗЕРКАЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

У статті розглядаються особливості функціонування художньої деталі дзеркало, адже у художньому світі письменників різних епох цікавим є розвиток мотивів, пов'язаних із дзеркалом, його опосередкована присутність у творі, оскільки ця деталь має значні смислоутворюючі можливості.

Ключові слова: художня деталь, мотив, художній образ, метафора, символ, дзеркало, дзеркальність.
Golubishko Irina. Mirror and the motif of reflection in a literary work

On the focus of this article is the mirror as an artistic detail, its functionality in various manifestations, and, first of all, as a motif-forming component. The refore, the task of the author is to show the history of this object, its perception in different cultures and distribution in artistic works of different literary genres.

Due to its significant connotations, in the artistic heritage of writers from different epochs we find interesting to trace the motifs connected with the mirror and its indirect presence in a work. The integrity of the artistic text is manifested in the ability of single elements (for example, units of the plot) to bear (to "reflect") the meaning of the whole.

For example, the motif of the mirror and reflection becomes an important vector in the literary works of V.G. Korolenko. The mirror, constantly mentioned in the writer's works, considers as a significant detail. In different situations, the comparison with the mirror (or the item itself) provokes different associations: the mirror itself, fragments, cracks, reflections, etc.